

Hana Pátková

Písmo úředních písemností v tepelském klášteře na sklonku středověku

Historia Slavorum Occidentis 1(2), 133-142

2012

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach
dozwolonego użytku.

HANA PÁTKOVÁ (PRAHA)

PÍSMO ÚŘEDNÍCH PÍSEMNOSTÍ V TEPELSKÉM KLÁŠTEŘE NA SKLONKU STŘEDOVĚKU*

Druhá polovina 15. a počátek 16. století je z hlediska sledování vývoje písma v Čechách obdobím velmi zajímavým. Je to doba, kdy se v Evropě postupně začíná prosazovat humanistické písmo, doba, kdy se Čechy vyrovnávají s cizími vlivy, ale zároveň jejich specifická situace – především konfesijní odlišnost od ostatních oblastí Evropy – vytváří možnost určité kulturní izolace, omezení kontaktů. Tato situace by se měla projevit i ve vývoji písma; měl by odrážet vlivy a tendence, působící v kulturním vývoji tehdejších Čech. Premonstrátská kanonie v Teplé, jako instituce nezasazená přímo konfesijní proměnou za husitství, ale zároveň pevně ukotvená v domácím prostředí, nadto hrající v životě strany pod jednou významnou rolí, by rozhodně měla být z tohoto hlediska zkoumána. Dochované prameny to umožňují.

Sledování písemné produkce určité instituce – skriptoria nebo kanceláře – a zkoumání jejích charakteristických znaků, včetně užívání určitých písem, je běžným a dávno osvědčeným metodickým postupem. Tato studie je však koncipována jinak. Obvyklý přístup byl v podstatě obrácen, v prvé řadě jsou sledovány písemnosti přijaté v určitém časovém rozmezí. Je nutno podotknout, že je to možné jen díky dobrému dochování pramenů, kdy se z let 1420–1520 dochoval velký soubor jak listin, tak i jednodušších písemností – mandátů a listů¹. V archivu tepelské kanonie se tak dodnes odráží ani ne tak vlastní vydavatelská činnost kláštera, jako spíše celkový „písemný provoz“ v tehdejší konven-

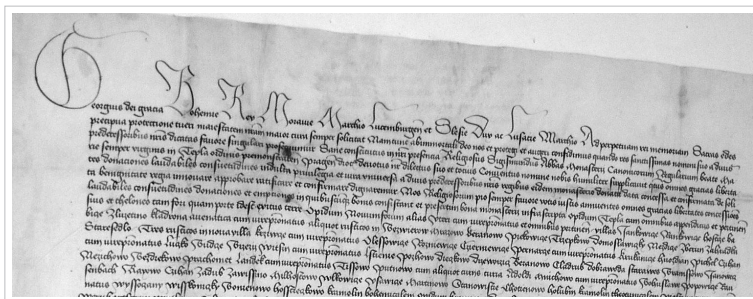
* Studie byla zpracována s podporou VZ MSM 21620827, jehož nositelkou je FF UK v Praze.

¹ Jednak v souboru listin, jednak v souboru tzv. opatské korespondence (i.č. 602). Archiv kanonie je v současné době zpracováván Státním oblastním archivem v Plzni.

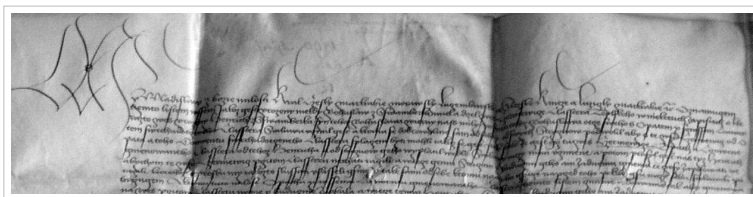
tu. Slavnostní panovnická privilegia, psaná strnulými formami pozdně gotické bastardy, jsou přechíslena zběžně psanými listy okolních šlechticů, administrátorů pražského arcibiskupství, i vnitrořádrovými písemnostmi; listy generálních opatů premonstrátského řádu vnášejí do souboru nezvyklý písmový obraz textů, vzniklých rukou písaře ze severní Francie. Zdánlivý chaos dochovaného souboru je sjednocován tím, že všechny materiály se vztahují k Teplé; písemnosti se tak staly dokumentem písemné kultury jedné z institucí pozdně středověkých západních Čech, umožňujícím rozeznat pestrost a různorodost stylů a vlivů, která v pozdně středověkých Čechách existovala. Tento postup má ovšem i omezení; na základě dochovaného materiálu nelze rozšíření různých typů písem a stylů psaní přesněji kvantifikovat. Pouze hypoteticky na obecné úrovni lze uvažovat o tom, že různé typy písemností mají různé dlouhý "život". Důležitá privilegia jsou pečlivě uchovávána po staletí, zatímco běžná správní korespondence může ztratit aktuálnost během několika týdnů či dnů.

Nejprve několik slov o situaci tepelského premonstrátského konventu na sklonku středověku². Klášter, působící v západních Čechách již od sklonku 12. století, nebyl zničen v husitských válkách; všechna vojenská tažení ho minula. Neminul ho však hospodářský rozvrat, ztráta části statků, a s tím spojená snaha o rekonstrukci a restauraci předhusitského stavu, jakmile došlo po roce 1436 k uklidnění situace v zemi. Dobyt husity byl ženský premonstrátský konvent v Chotěšově, podřízený Teplé; jeho činnost však byla brzy obnovena. Postavení tepelského konventu bylo po celou druhou polovinu 15. století nejednoduché. Větší poškození ostatních premonstrátských kanonií – především Strahova, ale i Milevska – spolu se schopnostmi tepelských opatů vedlo sice k tomu, že se Teplá stala nejdůležitější kanonií v Čechách, na druhé straně se klášteru nevyhnuły boje mezi katolickou Zelenohorskou jednotou a Jiřím z Poděbrad. Klášter, který zachovával loyaltitu panovníkovi, se nakonec roku 1467 dočkal vyplnění okolními katolickými šlechtici, jeho opat se na přechodnou dobu ocitl v klatbě. Zdrojem problémů a napětí byl také vztah ke šlechticům – nástupcům zakladatele Hroznaty Tepelského, konkrétně pánům z Gutštejna a z Vrtby, stejně jako k vlivnému regionálnímu činiteli Bohuslavovi ze Švamberka. Vnitřní problémy působil jednak opakující se konflikt s chotěšovskými probošty, kteří se snažili zmenšit svou podřízenost Teplé, jednak snaha o reformu řádového života, prosazovaná od 70. let 15. století.

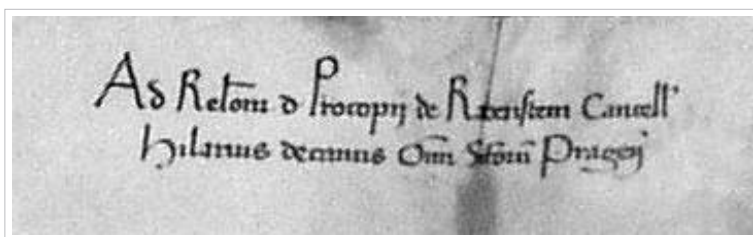
² Srov. naposled M. Hlinomaz, *Klášter premonstrátů Teplá*, Karlovy Vary 2003, s. 34–44. K. Dolista, *Tepelský klášter v pozdní gotice a renesanci*, MZK 5 (1967), s. 173–197.

Obr. 1

Obr. 2

Obr. 3

Jak se však jednotlivé okruhy klášterního života projeví v písmu? Podle jednotlivých vydavatelů takto: čeští panovníci – postupně je o Zikmunda³, Ladislava Pohrobka⁴, Jiřího z Poděbrad (obr. 1)⁵ i Vladislava Jagellonského⁶ a jeho syna Ludvíka⁷, vydali pro klášter listiny psané velmi pečlivou stabilizovanou

³ SOA Plzeň, Premonstráti Teplá, listiny 113, 114, 116, 119, 120.

⁴ Tamtéž, 133.

⁵ Tamtéž, 142, 159, 160, 161, 163, 167, 168, 170.

⁶ Tamtéž, 173, 179, 180, 182, 184, 192, 195, 214, 215, 216, 220, 235, 237.

⁷ Tamtéž, 255.

bastardou, působící v poslední třetině 15. století až ustrnulým dojmem vedle zjednodušených užitkových písem jiných vydavatelů. Spíše výjimečně se objeví zběžnější kurziva i v panovnických písemnostech – roku 1421⁸. Občas se objeví úpravná, ale poměrně spojitá, vpravo skloněná kurziva v listinách Vladislava Jagellonského (obr. 2)⁹. Zásadní změnou je až období Ludvíka Jagellonského – roku 1523 vydává pro konvent listinu, psanou zcela humanistickou kurzivou.¹⁰ Předtím se humanistické písmo objevilo v tepelských panovnických listinách jen občas v kancelářské poznámce, poprvé roku 1459 (obr. 3)¹¹.

Písemnosti českých panovníků jsou tedy spíše nositelkami konzervativního stylu psaní. Mezi jazykově českými a latinskými texty není z hlediska písma rozdíl. V polovině 70. let 15. století došla na Teplou listina římského císaře Fridricha III., připomínající písmem poněkud pozdější kanceli¹². Také ona je blízká středoevropským bastardám kanceláře českých králů.

Pestřejší je písmo okolních šlechticů, avšak pouze zdánlivě. Při bližším zkoumání se ukazuje, že po celé sledované období bylo užíváno písmo vpravo skloněné, se smyčkami na dlouhých dřících, s přesahy s, f, pod základní linku a s jednobříškovým kurzivním a. Liší se spíše zběžností nebo pečlivostí psaní. Existují tak texty pečlivě provedené – např. Prokopa ze Švamberka z roku 1465¹³, i velmi zběžné¹⁴.

Ani zde nelze zachytit rozdíl v písmu, podmíněný jazykově. Městské písemnosti jsou v souboru zachovány poměrně málo. Roku 1446 v klášterním městečku Úterý použili zběžnou gotickou kurzivu, poměrně spojitě psanou a skloněnou vpravo (obr. 4)¹⁵. Plzeňští roku 1502 vidimovali listinu Vladislava Jagellonského a pro text zvolili písmo, které je v podstatě imitací písma královské kanceláře¹⁶. Podobně psali již roku 1494¹⁷. Tepelští užívají drobnou, jednoznačně gotickou kurzivu s výraznými náběžnými tahy zleva¹⁸, případně s dlouhými dříky bez smyček. Druhá varianta má blíže ke kurentu než k hu-

⁸ Tamtéž, 116.

⁹ Tamtéž, 195 (roku 1490), 235, 237.

¹⁰ Tamtéž, 255.

¹¹ Tamtéž, 142, 235, 237.

¹² Tamtéž, 176.

¹³ Tamtéž, 162.

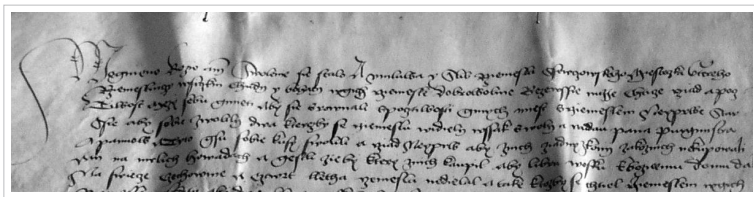
¹⁴ Více ukázek v Premonstráti Teplá, i.č. 602 – opatská korespondence.

¹⁵ Listiny, 125.

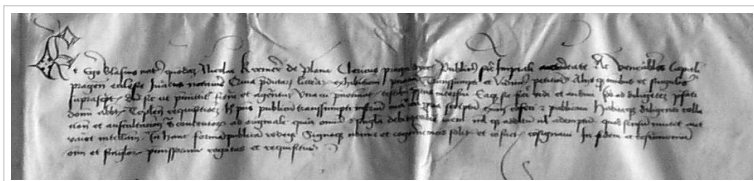
¹⁶ Premonstráti Teplá, listiny, 229, 230, 231, 232.

¹⁷ Tamtéž, 210.

¹⁸ Tamtéž, 224, 246.

Obr. 4

Obr. 5

manistickému písmu. Ztrátu smyček nelze hodnotit jako jednoznačný vliv humanistického písma. Drobnou, velmi spojitou gotickou kurzivou píší počátkem 90. let 15. století i v Plané u Mariánských Lázní¹⁹.

Ve stejné době se v písmu německých vydavatelů objevovaly výrazné prvky kurentu.²⁰ Zcela jiný styl psaní zprostředkoval tepelským řeholníkům veřejný notář Blažej Kremer (obr. 5)²¹ – jeho texty zaznamenalo drobné, široké a spojité písmo, kde chybějící smyčky na dlouhých dřících připomínaly humanistické písmo. Kremerovy texty pro klášter pocházejí z 80.–90. let 15. století, od roku 1466 působil jako písař administrátorů pražského arcibiskupství²² a roku 1498–1501 či 1502 byl sám jedním ze dvojice administrátorů²³.

V církevní oblasti lze rozlišit několik okruhů. Začneme tím bližším – tedy písemnostmi vzniklými v premonstrátském prostředí. Výraznou skupinu tvoří listiny generálních opatů premonstrátského řádu. Dochovalo se jich v Tepelě celkem jedenáct²⁴, nejstarší z roku 1459, následují listiny z 60. a 80. let 15.

¹⁹ Tamtéž, 200.

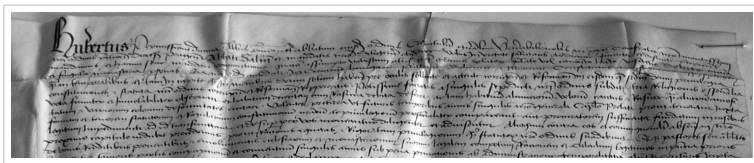
²⁰ Tamtéž, 208, roku 1493.

²¹ Tamtéž, 191, 193, 194, 209.

²² A. Mařík, *K postavení katolické církve v Čechách v době poděbradské* (Činnost katolických administrátorů za Jiřího z Poděbrad), FHB 7 (1984), s. 159, 181.

²³ V. Macháček, *Církevní správa v době jagellonské* (na základě administrátorských akt), FHB 9 (1985), s. 239–240.

²⁴ Listiny, 136, 137, 156, 158, 188, 189, 233, 242, 244, 254, 256.

Obr. 6

a 1. desetiletí 16. století, nejmladší je z roku 1526 (srov. obr. 6). Do 80. let včetně jde o zběžnou kurzivu, poměrně lehkou a skloněnou vpravo. Postupně ubývá smyček na dlouhých dříkách – zatímco v 50. letech jde především o písmeno l, v 80. letech jsou již smyčky výjimkou i u dalších písmen s dlouhými dříčky – h, k, d, b. V 1. desetiletí 16. století, po roce 1503, se smyčky znovu vrátily do užívání, písmo je celkově oblejší a vertikálnější.

Od soudobého písma z Čech se celkovým písmovým obrazem dost výrazně liší. Jde však stále o gotické písmo, nikoli o písmo výrazněji ovlivněné humanismem. Dalším cizokrajným písmem, se kterým se tepelští premonstráti setkávali, bylo písmo dokumentů premonstrátského kláštera ve Speinshartu²⁵. Oba kláštery byly spojeny konfraternitou. Dvě dochované písemnosti – z roku 1459²⁶ a 1465²⁷ – se vzájemně výrazně liší mírou zběžnosti písma. První dokument je psán širokou, velmi zběžnou užitkovou kurzivou, mladší naopak velmi pečlivou nespojitou, až strnule působící bastardou. V obou případech však jde o gotické středoevropské písmo, žádné vlivy humanismu nejsou patrné.

Z domácích klášterů, které více či méně úspěšně přežily husitské období, se v souboru zachovaly písemnosti ze Strahova, Želivi, ženského konventu v Doksaněch a z ženského kláštera v Chotěšově, bezprostředně podřízeného Teplé. Strahovský opat Jan použil roku 1462²⁸ poměrně vertikální a oblou gotickou kurzivu.

V písemnostech jeho nástupce Matouše o více než půl století později je užito písmo, které v detailech zachovává gotickou morfologii, celkovým dojmem však poněkud připomíná humanistické písmo²⁹. Želivský opat Petr psal roku 1494 drobným, oblým a poměrně těžkým písmem, v zásadě zcela gotickým³⁰.

²⁵ K. Dolista, *Nochmals über die Beziehungen zwischen Speinshart und Tepl im späten Mittelalter*, *Apraem* 66 (1990), s. 65–69.

²⁶ Tamtéž, 138.

²⁷ Tamtéž, 164.

²⁸ Tamtéž, 148.

²⁹ Tamtéž, 243, roku 1507.

³⁰ Tamtéž, 211.

Doksanský probošt Děpold z Rýzmburka počátkem 60. let užíval oblou, vertikální, velmi účelně a úsporně tvarovanou gotickou kurzivu³¹. Z Chotěšova se vzhledem k těsným svazkům obou konventů zachoval větší soubor písemností. Hned v polovině 40. let se v písemnostech objevila drobná, poměrně oblá, ale velmi pravidelná gotická kurziva³². Roku 1460 použil chotěšovský probošt Jan oblou, velmi spojitou kurzivu s dřívky často ukončovanými vlasovými šlahouny³³. O více než 30 let později se v dohodě mezi proboštem Tristramem a konventem vyskytla poněkud neklidná a těžká, ale dost spojitá kurziva³⁴. V prvním desetiletí 16. století³⁵ užívání kurzivy pokračovalo, stala se výrazně skloněnou vpravo a spojitou. Smyčky na dlouhých dřících byly již občas vynechány. I chotěšovský probošt Klement v dochovaných českých písemnostech píše zcela běžnou gotickou kurzivou³⁶.

Samotní opati a konvent tepelské kanonie po celé období užívali gotického písma. Úpravná a poměrně oblá kurziva 40. let 15. století³⁷, drobnější, neklidnější a vpravo skloněná kurziva let 60.³⁸, někdy opatřená výraznými sloními choboty³⁹, nebo větší a lámanější kurziva let 70.⁴⁰, stejně jako velká a oblejší kurziva ze stejného desetiletí⁴¹, nevykazují žádné vlivy humanistického písma.

Počátkem 90. let⁴² použije opat v listu administrátorovi pražského arcibiskupství gotické písmo poněkud odlišného vzhledu – drobné, spojité, vertikální, s dlouhými dřívky beze smyček a s literou u, označenou háčkem. Výrazně se podobá písmu tehdejší říšské kanceláře, nicméně jde stále jen o modifikaci gotického písma. O deset let později sáhne tentýž vydavatel k velmi úpravné, až strnulé bastardě⁴³.

³¹ Tamtéž, 143, roku 1460.

³² Tamtéž, 124.

³³ Tamtéž, 144.

³⁴ Tamtéž, 204, roku 1492.

³⁵ Tamtéž, 238, roku 1504.

³⁶ Premonstráti Teplá, opatská korespondence, i.č. 602.

³⁷ Opat Racek a konvent, listiny, 122, 123.

³⁸ Opat Zikmund a konvent, listiny 155, 157.

³⁹ Tamtéž, 165, 166.

⁴⁰ Tamtéž, 172.

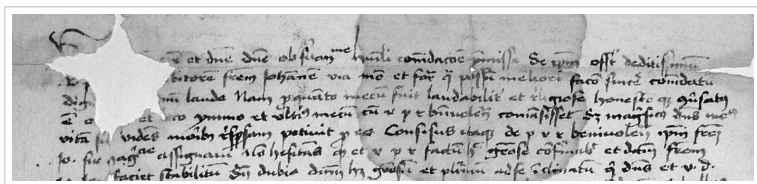
⁴¹ Tamtéž, 183.

⁴² Tamtéž, 198.

⁴³ Tamtéž, 222, roku 1500.

Následující opat, Jan, užívá v 1. desetiletí 16. století písma⁴⁴, v němž poněkud ustoupilo lámání a střídání silných a vlasových tahů, objevilo se však l bez smyčky a háček nad písmenem u. Jsou to tedy určité prvky, obvyklé spíše v gotickém písmu německých oblastí. Jazykové hledisko tu však asi roli nehraje, Janovy písemnosti jsou latinské.

Několik dochovaných písemností jednotlivých tepelských řeholníků dovoluje obraz premonstrátského psaní dále rozšířit. V 60. letech 15. století se zde objevuje zcela gotické písmo, připomínající někdy soudobou bastardu královské kanceláře⁴⁵. Jinak píše o třicet let později⁴⁶ Eliáš Šech⁴⁷, někdy tepelský kanovník a farář v Liticích u Plzně, nyní farář v jihočeském Jindřichově Hradci a probošt v Litomyšli. Drobné, spojité, vertikální písmo se vyznačuje dosti důslednou absencí smyček na dlouhých dřících (obr. 7). Za zmínku stojí, že pisatel používá arabské číslice. Stopy humanistického písma se objeví až počátkem 16. století v písmu tepelského děkana⁴⁸. Také podklady, připravené roku 1509 pro volbu opata Petra, vykazují v písmu stopy humanistického vlivu⁴⁹.

Obr. 7

Blízké vztahy udržoval klášter patrně s cisterciáckým konventem ve Valdsasech. Dva listy z Valdsas z roku 1459 jsou v obou případech psány drobnou, poměrně málo spojitou kurzivou. Smyčky na dřících písmen b, l, h někdy chybí⁵⁰. Písařem je veřejný notář Jiří Ebenhoch z Hardeku.

⁴⁴ Tamtéž, 245, 247 (roku 1507 a 1509).

⁴⁵ Tamtéž, 147, 149 roku 1461 a 1462, Jan z Plané.

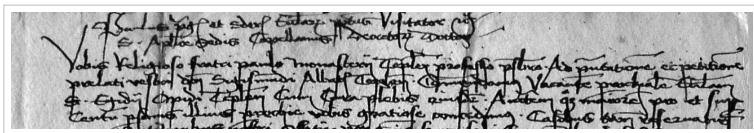
⁴⁶ Tamtéž, 199.

⁴⁷ Srov. k němu P.R. Pokorný, *Knihovna Eliáše Čecha, Bibliotheca Strahoviensis* 2 (1996), s. 131–135.

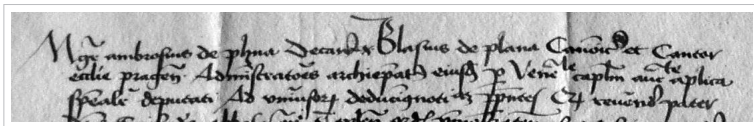
⁴⁸ Premonstráti Teplá, i.č. 602.

⁴⁹ Tamtéž.

⁵⁰ Listiny, 139, 140.

Obr. 8

Obr. 9

Mimo prostředí řeholních institucí komunikoval klášter jak s administrátory arcidiecéze, tak – vzhledem k zapojení řeholníků do duchovní správy – s představenými menších správních celků, s arcijáhny a s děkany. Kanceláři pražských administrátorů v poděbradském a jagellonském období již byla dřívejším badáním věnována zevrubná pozornost⁵¹. V písemnostech, dochovaných v tepelském archivu, se odráží tento obecně sledovaný vývoj. Již v 60. letech se zde objevuje písmo s dlouhými dříky beze smyček⁵². Roku 1496 jsou dříky bez smyček výrazným znakem zběžné kurzivy v listu administrátora Pavla, kde jsou již také patrné stopy humanistického písma (obr. 8)⁵³, a roku 1500 již je písmo pražských administrátorů nepochybně výrazně ovlivněno humanistickým písmem (obr. 9)⁵⁴.

O rok později píše žatecký arcijáhen Pavel z Tachova⁵⁵ velmi zběžnou kurzivou, smyčky na dlouhých dřících často chybí, jednotlivé litery mají oproštěné, účelně redukované tvary. Tady však na celkový vzhled písma působila spíše snaha o rychlost a účelnost, než vědomé úsilí o použití humanistického písma. Slabé stopy humanistického písma se objevují také v listech některých farářů z okolí Teplé⁵⁶.

⁵¹ A. Mařík, *K postavení katolické církve*, s. 101–195; V. Macháčková, *Církevní správa*, s. 235–290.

⁵² Listiny, 154. Notářský instrument z roku 1463 na jméno Hilaria Litoměřického, notář Henricus Venceslai z Chebu.

⁵³ Tamtéž, 218.

⁵⁴ Tamtéž, 223.

⁵⁵ Tamtéž, 225.

⁵⁶ Premonstráti Teplá, i.č. 602.

Rozlišení písma podle jazyka písemnosti se po celé sledované období neprojevuje. Tento pohled na písemnou kulturu užitekových písem v jednom českém klášteře v průběhu několika desetiletí ukazuje, s jakou pestrostí typů a stylů psaní se zdejší řeholníci setkávali. Namnoze paralelně vedle sebe se objevovalo běžné gotické písmo pozdně středověkých Čech – kurziva a bastard, i gotické písmo výrazně odlišné, tvarově odpovídající spíše počátkům kurentu – v písemnostech císařské kanceláře, ale také písmo severní Francie v textech generálních opatů premonstrátského řádu. Humanistické písmo přicházelo do Teplé poměrně pozdě a zvenčí, nikoli prostřednictvím řádového premonstrátského vlivu. Nositeli humanistických tendencí byli jednak písaři pražských administrátorů, jednak někteří veřejní notáři. Samotní tepelští řeholníci zůstávali věrní gotickému písmu, maximum, k němuž došlo v proměnách morfologie, byla ztráta smyček dlouhých dříků. Jednotlivci ovšem psali zřejmě výrazně individuálně rozrůzněnými rukopisy; v některých případech (Eliáš Čech) byli jednotlivci nositeli modernějších tendencí, než řeholní instituce. Šíření humanistického písma v Čechách nelze paušálně přičítat všem katolickým institucím bez rozdílu. Premonstrátské kanonie v této době širitelkami humanistického písma nebyly, ani nebyly případnými zprostředkovatelkami jeho přenosu ze zahraničních konventů.